

ӘОЖ 001.25:323

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының қауіпсіздік жүйесіндегі рөлі
The role of Shanghai Organization of Cooperation in the security system

Стамбулов С.Б.

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы (E-mail: serstam@mail.ru)*

В статье рассматривается история создания Шанхайской Организации Сотрудничества и эволюция целей и задач данной организации в ходе ее развития. Автор, опираясь на основные документы организации, на конкретных примерах оценивает деятельность ШОС по сохранению безопасности и выявляет позитивные результаты этой деятельности. Особое внимание уделяется выявлению роли Республики Казахстан в деятельности ШОС в период председательства нашего государства в данной международной организации.

The article examines the history of the Organization of Shanghai Cooperation and evolution of the goals and objectives of the organization during its development. The author, relying on the basic documents of the organization, with specific examples appreciates the work of the OSC to preserve security and identifies the positive results of this activity. Particular attention is paid to identifying the role of Kazakhstan in the OSC during the presidency of our country in this international organization.

Жаһандану жағдайында Орталық Азиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің аймақтық деңгейінің маңызы артып келеді. Осыған байланысты аймақтың елдері арасындағы ынтымақтастықты нығайтудың қажеттілігі күшейді. Аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық бірқатар көпжақты институттардың, соның ішінде Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының шеңберінде іске асып жатыр.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының аймақтық бірлестік ретінде құрылуы 15 шілде 2001 ж., ұйымның құрылуы жөніндегі декларацияға қол қойған кезден, басталады. Бірақ Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының тарихы 1996 жылдан, Ресей, Қытай, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттері Шанхайда «Шекара аймағындағы әскери салада сенім шараларын нығайту жөніндегі», ал бір жылдан кейін Мәскеуде «Шекара аймағындағы қарулы күштерді қысқарту жөніндегі» Келісімдерге қол қоюдан бастау алады.

Аталған келісімдерді іске асыру қатысушы мемлекеттердің арасындағы өзара сенім қарым-қатынастары мен ынтымақтастықтың орнауына және осының негізінде «Шанхай бестігінің» (2000 ж. шілдеде «Шанхай форумына» ауыстырылған) — ұжымдық бірігудің негізінде аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін құрылған аймақтық ұйымға айналды. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы өзінің қазіргі атауын бес жақты келісім — «Шанхай форумына» Өзбекстанның қосылуынан кейін ие болды.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының бастапқы мақсаты Қытай мен бұрынғы КСРО республикаларының арасындағы шекаралық мәселелерді шешу болды. Осы шекаралық мәселелер шешімін тапқан соң бұл ұйым аймақтағы тұрақтылықтың сақталуына, сепаратизм мен діни экстремизмге қарсы күресу, ал 2001 ж. қыркүйектегі оқиғадан кейін халықаралық терроризммен күресуді мақсат етті.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының құрылу мақсаты тек қана мүше-мемлекеттердің арасындағы мемлекетаралық қарым-қатынасты нығайтуға жаңа үлес қосу емес, сонымен бірге мүше-мемлекеттердің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, қауіп-қатерге қарсы тұру болды. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы барлық аймақтық мемлекеттерді халықаралық терроризм, сепаратизм және діни экстремизммен күресуде біріктіре отырып, оған қарсы тұрудың белсенділік дәрежесін жоғарлатуы тиіс болды. Ұлттық антитеррористік бөлімшелердің іс-әрекеттерін жұмылдыру жолымен аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі ынтымақтастықты дамытумен қатар, «Шанхай алтылығы» бұл мақсатқа мүше-мемлекеттердің (сонымен бірге бақылаушы Үндістан, Пәкістан, Иран, Монғолия мемлекеттермен) арасындағы көпжақты сауда-экономикалық және инвестициялық ынтымақтастықты нығайту жолымен қол жеткізуге бел бұды.

2002 жылы қабылданған Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының Хартиясының I-бабында Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы мүше-мемлекеттердің арасындағы өзара сенім мен достықты, тату көршілік жағдайды нығайту міндетін көздейтін ұйым екені мәлімденген [1]. Бұл ережелер Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының мүше-мемлекеттері тарапынан бекітілген көпсалалы аймақтық ынтымақтастық концепциясында да орын алды.

Ресми түрде құрылған кезеңнен бастап осы он жылдың ішінде Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы әр түрлі сыртқы қауіп-қатерлерге және ұйымға мүше-мемлекеттердің ішкі әлеуметтік-экономикалық, саяси нақты өзгерістеріне әрекет етіп, өзінің қызметінің екпінін бірнеше рет өзгерткен болатын.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының құрылуының себебі Орталық Азия аймағындағы, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық ауданындағы экстремистік және сепаратистік күштер әрекетінің белсенділігінің алдын алу болатын. Сондықтан Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының қалыптасуының бастапқы кезеңіндегі басты міндеттері аймақтық қауіпсіздік мәселелері бойынша әрекеттерін жетілдіру, әскери салада өзара сенім шараларын нығайту және Орталық Азиядағы трансшекаралық қылмысқа, терроризмге, этникалық сепаратизмге, діни экстремизмге қарсы тұру үшін күш жұмылдыру болды. Сонымен қатар Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының ресми түрде құрылуына дейін бұл мәселелер бойынша саяси сипаттағы қадамдар жасалынып, сәйкес келетін үкіметаралық құжаттарға қол қойылып, қауіпсіздіктің дәстүрлі емес қауіп-қатерлерімен күресу бойынша көпжақты ынтымақтастықтың механизмін қалыптастырудың шаралары жасалды. Осыған байланысты құқық қорғау органдарының жетекшілерінің қатысуымен құрылған «Бішкек тобын» да атап өтуге болады. Бұл ұйымға мүше-мемлекеттердің құқық қорғау органдарының жетекшілерінің тобы, 2002 ж. Астанадағы сарапшылардың кездесуінде қабылданған шешімге сәйкес бұл топтың шеңберінде 2003–2005 жылдар аралығында Терроризм, сепаратизм және экстремизммен күресу шараларының мемлекетаралық жоспар бағдарламасын іске асырды.

Айта кету керек, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы әскери-саяси ұйым ретінде құрылған жоқ. 2001 ж. декларацияда «Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы басқа мемлекеттер мен аймақтарға қарсы бағытталған одақ емес [2] деп нақты көрсетілген. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының мүше-мемлекеттері өздерінің кейінгі қабылдаған құжаттарында да бұл ұйымның блок немесе альянс емес әрі басқа жеке мемлекеттер мен мемлекеттердің тобына қарсы бағытталмағандығын атап көрсетті. Мұнымен қоса Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі маңызды міндеті терроризм, экстремизм және сепаратизммен күресу болды, кандайда бір жеке қарулы күштерін немесе біріккен басшылықты құру жоспарлан жоқ. НАТО-ға қарағанда, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы жеке әскери және әскери-саяси инфрақұрылымға ие емес.

Бірақ соңғы кездері Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы Орталық Азия аймағында қауіпсіздіктің жаңа қауіп-қатерлеріне тап болды. Аймақ елдеріне деген қауіпсіздіктің эскалациясы, біріншіден, Ауғанстандағы «Талибан» қозғалысына қатысты әскери шиеленістің белсенді фазаға ауысу мүмкіндігі болды, әсіресе 2008–2009 жылдары әскери іс-әрекеттер елдің оңтүстігінде орын алған болатын. Осының салдарынан үкімет әскерлері мен халықаралық коалицияның әскери қызметкерлері арасында қаза тапқандардың саны бірден өсті. Ауғанстандағы шиеленістің эскалациясы Орталық Азиядағы шекаралас мемлекеттердің территориясында экстремистік күштердің белсенділігіне әкелу қаупі өсті.

Екіншіден, Ауғанстанның үкіметі, елдегі халықаралық коалицияның күштері есірткі заттар өндірісін өндіруге айтарлықтай қарсы тұра алмады. Мысалы, БҰҰ-ның мәліметтеріне сәйкес, Ауғанстандағы апиын өндірісі өзінің рекордтық шегінен асып, қазір жалпы әлемдік өндірістің және Орталық Азия аймағы мен Ресейге шығарылатын есірткі заттарының 90 % құраған. Ресей үшін

мұндай жағдай ұлттық көлемдегі мәселеге айналды. 2009 ж. қазанда жарияланған БҰҰ-ның Басқармасының мәліметтеріне сәйкес, Ресей героиннің ірі ұлттық тұтыну рыногына айналып, бұл есірткі заттардың әлемдік көлемінің бес бөлігін, немесе жылына 75–80 т, тұтынады [3; 161].

Үшіншіден, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының жауапкершілік зонасында сепаратистік күштердің қызметі сақталып, күшеюде. Мысалы, 2008 ж. Пекиндегі Олимпиадалық ойындардың өткізілуі кезінде Тибеттегі және 2009 ж. Үрімшідегі қантөгісті оқиғаларды атап өтуге болады. Сепаратизм мәселесі тек қана Қытайдың емес, сонымен қатар Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше-мемлекеттердің мүддесіне қатысы бар.

Осы тұрғыдан алғанда соңғы кездегі аймақтық қауіпсіздік саласындағы қалыптасқан жағдай мәселелерді шешудің жаңа механизмін жетілдіру мен құруды талап етті. Осыған байланысты әскери-саяси саладағы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының функциялары кеңейді. Ұйымның шеңберінде аймақтық қауіпсіздіктің мәселелерін шеше алатын күнделікті әрекет ететін құрылымдары қалыптасқан. Мысалы, Аймақтық антитеррористік құрылымды (ААТҚ/РАТС), Ұлттық координаттар кеңесін, Ауғанстан бойынша байланыс тобын атап өтуге болады. Ұйымның мүше-мемлекеттері ААТҚ-ды жоғары бағалайды, яғни, бұл жөнінде 2007 ж. тамыздағы Бішкектегі саммиттің қорытынды құжатында «бұл құрылым терроризм, сепаратизм және экстремизммен күресу барысында ынтымақтастықты одан әрі жетілдірудің куш-қуаты» [3; 165] деп көрсетілген.

Сонымен бірге Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының шеңберінде арнайы бағдарламалар қабылданды, олардың ішінде 2007–2009 жылдарға арналған Терроризм, сепаратизм және экстремизммен күресудің ынтымақтастық жоспарын атаған жөн. Аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін құрылған басқа ұйымдармен ынтымақтастық орнатылды. Мысалы, 2007 ж. 5 қазанда Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы мен Ұжымдық Қауіпсіздік Келісім Ұйымы арасында өзара түсіністік жөніндегі меморандумға қол қойылды.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының шеңберінде антитеррористік оқу-жаттығу шаралары жүргізілді. Мысалы, Өзбекстандағы «Шығыс-Антитеррор», Қазақстанда «Тянь-Шань № 1–2006», Қырғызстанда «Ыстықкөл-Антитеррор–2007», Ресейде «Бейбітшілік миссиясы–2007», 2009 ж. Тәжікстанда, 2010 ж. қыркүйекте Қазақстандағы «Бейбітшілік миссиясы–2010» антитеррористік оқу-жаттығуларын айтуға болады [4]. Демек, 2005 ж. бастап Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының кеңістігінде қарым-қатынас деңгейін көтеру мақсатында антитеррористік оқу-жаттығу істері жүргізіліп келеді. Оқу-жаттығу шараларының шеңберінде террористік қауіп-қатерлерді жою, мемлекеттік шекараны қорғауды ұйымдастыру, өзара ақпарат алмасу жүйесін жетілдіру шаралары өңделді.

Осы жоғарыда келтірілген мысалдардан Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басты құрылымына айналғандығын көре аламыз. Сарапшылардың пікірінше, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы жаңа еуразиялық полностің құрылуының бастамасын жасады және АСЕАН сияқты аймақтық ұйым сипатына ие болып, жеке антитеррористік құрылымын құрды.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының шеңберіндегі қауіпсіздік пен қорғаныс саласындағы ынтымақтастықты нығайтудың қажеттілігін ұйымға мүше-мемлекеттердің барлығы мойындайды, мұның дәлелі ретінде 2009 ж. сәуірде Мәскеуде болған мүше-мемлекеттердің қорғаныс министрлерінің отырысының қорытындысы бола алады. Бұл отырыстың қатысушылары 2010–2011 жылдарға арналған Қорғаныс ведомстволарының ынтымақтастық жоспарын бекітті. Бұл жоспарда антитеррористік оқу-жаттығуларға дайындық, өзара кеңес жүргізу, тәжірибе алмасу, бейбітшілік операцияларын жүргізу сияқты ынтымақтастықтың негізгі бағыттары анықталды.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының қызметіне қатысу Қазақстан үшін оның көпвекторлы сыртқы саясатының негізгі бағыттарының бірі болып саналады. Қазақстан Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының шеңберіндегі қызметін белсендіруге бағытталған бірқатар іс-шараларды өткізуді, ұйымның мәртебесі мен функционалдық бағытын өзгертіп, аймақтық қауіпсіздік жүйесінің маңызды элементіне айналуын қолдайды.

Өткен 2011 жылы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының он жылдық мерейтойы атап өтіліп, дәл осы кезеңде Ұйымға Қазақстан Республикасының төрағалық еткені баршамызға белгілі. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы Ташкентте өткен саммитте Президент Н.Ә.Назарбаевтың ұсынысы бойынша өңделген 2010–2011 жылдарға арналған іс-әрекет жоспарын іске асыруды аяқтады. Бұл құжаттың маңызы қауіпсіздік мәселесіне кешенді көзқараспен қарау және қауіпсіздіктен экономикалық, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықты, сонымен бірге халықаралық байланыстарды нығайтуды

камтиды. Терроризм және экстремизммен күресудегі ең басты бағыттардың бірі Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының қуатын арттыру болып саналады.

Астанада наурызда өткен қорғаныс министрлерінің отырысында мақұлданған 2012–2013 жылдарға арналған Қорғаныс ведомстволарының іс-шараларының жоспарының маңызы зор. Бұл жоспарға сәйкес Тәжікстанда «Бейбітшілік миссиясы–2012» атты антитеррористік әскери жаттығулар жүргізу қарастырылды [5; 19].

Құқықтық базаның дамуы жөнінде Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше-мемлекеттердің 2010 жылы қол қойған Қылмыспен күресу жөніндегі келісімді атауға болады. Бұл келісім ұйымға мүше-мемлекеттердің контртеррористік өзара байланыстарын кеңейтуге екпін берді.

Қазақстанның төрағалық еткен кезеңде Орталық Азиядағы қауіпсіздік пен тұрақтылыққа бағытталған іс-шараларға ерекше назар аударылды. Мысалы, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше-мемлекеттер Қырғызстанға гуманитарлық және қаржылай көмек берді. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының бақылаушылар миссиясы Қырғызстандағы парламент сайлауында мониторинг жасады.

Сонымен бірге Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының мүше-мемлекеттерінің көлемді халықаралық іс-шараларды жүргізу барысындағы өзара байланыс орнату тағы да бір маңызды бағыт болды. Мысалы, Аймақтық антитеррористік құрылым Азия қысқы ойындарының қауіпсіздігін, ҚР Президентін сайлау науқанын, 2011 ж. Астанада өткен Ұйымның саммитінің қауіпсіздігін қамтамасыз етті.

Террористік белсенділіктің қайнар көзіне айналған есірткі заттарды сатумен күресуге маңызды назар аударылды. Астанада өткен саммитте 2011–2016 жылдарға арнап қабылданған Антитеррористік стратегия және оны іске асырудың бағдарламасы есірткі заттардың заңсыз айналымға енуімен күресуге бағытталған іс-шаралардың тиімділігін арттыруға септігін тигізді. Наркотрафикпен күресу саласындағы ынтымақтастық Ауғанстан мәселесіне келгенде ерекше өзекті болып отыр. Бұл жерде, әрине, кешенді көзқарас маңызды. Сондықтанда Ауғанстанның халқына бейбітшілік пен гүлденген мемлекет құруға ықпал етуді одан әрі жалғастыру маңызды. Қазақстан өз тарапынан Ауғанстанға көмек берудің, соның ішінде білім саласы бойынша, әр түрлі бағдарламаларын іске асырып келеді. Ұйымға мүше-мемлекеттер ауған мәселесін тек қана бейбіт әдіспен және ойластырылған БҰҰ-ның қолдауы, ұйымдастырылған келіссөз арқылы және бұл үрдіске ауғандықтардың өздерін қатыстырып шешу керектігіне сенімді.

Сонымен бірге ұйым үшін кедейшілік, жұмыссыздыққа, білім мен мәдени құндылықтарға қолжетімділікті кеңейтуге байланысты әрекет ету маңызды болып саналады. Бұл бағыт бойынша ең маңызды міндет мемлекеттердің азаматтарының жағдайын жоғарлатуға бағытталған. Бүгінгі таңда ұйымға мүше-мемлекеттер әлемдік қаржы тоқырауының салдарын артта қалдырып, ұлттық экономиканы модернизациялау мәселесін шешуде. Мұның өзі инновациялық саладағы көпжақты ынтымақтастықты кеңейту мен тереңдетудің, алдыңғы қатарлы технологияларды бірлесіп өңдеу мен енгізудің негізі болып отыр.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы болашақта экономикалық жобаларды іске асыруға ұйымдастырушылық-құқықтық инфрақұрылымға ие. Бұл контексте Көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастық бағдарламасының іс-шаралар жоспарын іске асыруды күшейту қажет. Мұның тиімді жолы мемлекеттік және жеке меншік секторларының арасында серіктестікті орнатып, Іскерлік кеңес пен Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының Банкаралық бірлестігі арқылы кәсіпкерлік және қаржы топтарды тарту бола алады.

Қазақстанның төрағалық ету кезеңіндегі маңызды ұсыныстардың бірі ынтымақтастықтың жаңа механизмін — Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше-мемлекеттердің Денсаулық сақтау министрлерінің отырысын құру болды.

Мәдениет пен білім саласындағы жемісті ынтымақтастығы жалғасын туып, «Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы университеті» жобасы іске қосылып, ұйымға мүше-мемлекеттердің жоғары оқу орындарының ректорларының форумы өтті.

Қазақстанның ұсынысы бойынша қоршаған ортаны қорғау бойынша ынтымақтастықты дамытудың қадамдары жасалды. Өткен жылы Жапонияда болған оқиғаға орай Төтенше жағдайлардың алдын алу мен салдарын жою орталығын құру мәселесі орын алды.

Қазақстан Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына төрағалық ету барысында өзін айтарлықтай белсенділік жағынан танытты. Мұның дәлелі ретінде Орталық Азия аймағының энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан тарапынан ұсынылған Азиялық энергетикалық

стратегия бола алады. Осыған орай ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Энергия тасымалдау тұрақтылығы» жөніндегі Еуразиялық пактіге қол қоюды ұсынған болатын [5; 21].

Толықтай алғанда Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы қазіргі заманғы қауіп-қатерге қарсы тұру ісінде үлкен тәжірибеге ие болды. Мұнымен бірге оның спектрі кеңейіп, сапасы өзгеріп жатыр.

Сонымен, Шанхай форумы болашақта одан әрі даму үшін айтарлықтай күш-қуатқа ие және халықаралық істерде маңызды рөл атқара алады. Қазақстан өзінің халықаралық міндеттері сенімді, өзара сенім, түсінушілік пен конструктивті диалогты қолдайды. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев 2008 ж. өзінің халыққа Жолдауында: «Қауіпсіздікті қамтамасыз ету және сыртқы саясат саласындағы біздің көзқарас артықшылықтарымыз өзгермейді», — деп көрсеткен [6].

Сонымен, қазіргі кезде Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының шеңберінде аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жүйесі қалыптасқан, Ұйымға мүше-мемлекеттердің бірігіп жұмыс жасауының қажетті жағдайы жасалған. Бірақ халықаралық терроризм, есірткі заттарды сату т.б. қауіп-қатер мәселесі шешілді деп айта алмаймыз. Сарапшылардың пікірінше, халықаралық террористік ұйымдар, ұйымдасқан қылмыс топтары аймақтың Ұйымға мүше-мемлекеттердің территориясын өздерінің қылмыстық мақсатында қолдануға одан әрі ұмтылады. Осыны ескере отырып, осы бағытта Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы өзінің күшін жұмылдырып, қуатын арттыруы қажет.

References

1. The Charter of Shanghai Cooperation Organization. [Hartiya Shanhaiskoi organizacii sotrudnichestva] // The Shanghai Cooperation Organization — 10 years on the way of security and cooperation. The main documents of the SCO. [Shanhajskaya Organizaciya sotrudnichestva — 10 let po puti bezopasnosti i sotrudnichestva. Osnovnye dokumenty SOS] /Eds. Kozychanova E. — Astana: RAUAN, 2011. — P. 25.
2. Declaration on the Establishment of the Shanghai Cooperation Organization. [Deklaraciya o sozdanii Shanhaiskoi organizacii sotrudnichestva] // The Shanghai Cooperation Organization — 10 years on the way of security and cooperation. The main documents of the SCO. [Shanhajskaya Organizaciya sotrudnichestva — 10 let po puti bezopasnosti i sotrudnichestva. Osnovnye dokumenty SOS] / Eds. Kozychanova E. — Astana: RAUAN, 2011. — P. 22.
3. *Chufirin G.* Russia in Central Asia. [Rossiya v Central'noi Azii]. — Almaty: KISI pri Presidente RK, 2010. — P. 233.
4. *Shayahmetov A.S.* SCO and regional security [SOS i obespechenie regional'noi bezopasnosti] //SOS — sovremennaya model' regional'nogo sotrudnichestva. — Almaty: [B.i.], 2008. — P. 25.
5. *Barlybayev T.T.* Chairmanship of Kazakhstan in the SCO — a comprehensive approach to security issues. [Predsedatel'stvo Kazahstana v SOS — kompleksnyi podhod k voprosam obespecheniya bezopasnosti] // Materials of the international scientific conference. — Almaty: KISI pri Presidente RK, 2011. — P. 18–22.
6. *Nazarbayev N.A.* Message from the President of Kazakhstan. Improving the welfare of the citizens of Kazakhstan — the main goal of public policy // Kazakstanskaya pravda. — 2008. — February, 7. — P. 3.